

УДК 346.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.29>

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТЯГАРЯ ДОКАЗУВАННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Ніколенко Л.М.,*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри господарсько-правових
дисциплін та економічної безпеки**Донецького державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-3437-6968>*

Ніколенко Л.М. Особливості визначення тягаря доказування у господарському судочинстві.

У статті досліджуються питання визначення особливостей тягаря доказування у господарському судочинстві на підставі аналізу законодавства та судової практики, у тому числі Великої Британії, США та Європейського Суду з прав людини.

Здійснено аналіз понять «обов'язок доказування» та «тягар доказування», визначено, що обов'язок доказування означає міру належної поведінки, порушення якої може приводити до застосування заходу відповідальності. У той же час невиконання тягаря доказування не може бути підставою для застосування будь-яких санкцій, а веде до негативних наслідків у вигляді визнання певної обставини недоведеною та отримання учасником справи негативного судового рішення.

Доведено, що в умовах наближення українського законодавства до європейського та уніфікації термінології, більш вдалим є використання в українському законодавстві поняття «тягар доказування».

Зазначено, що важливим елементом змагальності процесу є стандарти доказування - спеціальні правила, якими суд має керуватися при вирішення справи. Ці правила дозволяють оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування і наскільки вони змогли переконати суд у своїй позиції, що робить оцінку доказів обґрунтованою.

Визначено сутність та особливості стандарту доказування з врахуванням принципу вірогідності доказів. Охарактеризовано особливості та види стандарту доказування, тягаря доказування у країнах англо-американської правової системи. Звернено увагу на процедуру досудового розгляду «pleading» в англійському процесі у частині надання фактів, на які посилається кожна сторона та факти, що знаходяться в її розпорядженні, і відносяться до предмету спору.

Проаналізовано процес доказування та виокремлено поняття «розкриття доказів», під яким розуміється обов'язок кожної особи, що бере участь в справі, розкрити докази, на які вона по-

силається як на підставу своїх вимог і заперечень, перед іншими особами - учасниками справи, до початку судового засідання.

Ключові слова: доказ, процес доказування, господарський суд, учасники справи, тягар доказування, судовий розгляд, судове рішення.

Nikolenko L.M. Peculiarities of determining the burden of proof in economic litigation.

The article examines the issue of determining the specifics of the burden of proof in economic litigation based on the analysis of legislation and judicial practice, including that of Great Britain, the United States, and the European Court of Human Rights.

An analysis of the concepts "duty of proof" and "burden of proof" was carried out, it was determined that the duty of proof means a measure of proper behavior, the violation of which may lead to the application of a measure of responsibility. At the same time, non-fulfillment of the burden of proof cannot be the basis for applying any sanctions, but leads to negative consequences in the form of recognition of a certain circumstance as unproven and the participant in the case receiving a negative court decision.

It has been proven that in the conditions of the approximation of Ukrainian legislation to European and unification of terminology, it is more successful to use the concept of "burden of proof" in Ukrainian legislation.

It is noted that an important element of the competitiveness of the process is the standards of proof - special rules that the court should be guided by when deciding the case. These rules make it possible to assess how well the parties fulfilled the requirements regarding the burden of proof and how well they were able to convince the court of their position, which makes the evaluation of the evidence reasonable.

The essence and features of the standard of proof are defined, taking into account the principle of the probability of evidence. The features and types of the standard of proof, the burden of proof in the countries of the Anglo-American legal system are characterized.

The process of proof is analyzed and the concept of "disclosure of evidence" is distinguished, which means the duty of each person participating in the case to disclose the evidence, which he refers to as the basis of his claims and objections, to other persons - participants in the case, before the beginning court session

Keywords: proof, process of proof, economic court, participants in the case, burden of proof, trial, court decision.

Постановка проблеми. В умовах реформування процесуального законодавства та подальшого впровадження принципу верховенства права, господарське судочинство, у контексті свого розвитку, також зазнає значних змін. На теперішній час спостерігається зближення існуючих правових систем, здійснюється пошук нових підходів до здійснення судових процедур в умовах посилення впливу людиноцентристської доктрини на судочинство, уніфікації законодавства та принципів здійснення правосуддя. Для українського законодавства важливим є напрацювання інших держав, які вже апробовані судовою практикою багато років. Це особливо стосується країн, судочинство в яких побудовано на інших підходах та традиціях. У сучасному світі подальший відособлений розвиток правових систем неможливий через економічні, політичні та інші чинники. Розвиток держави та суспільства здійснюється від відособленого розвитку до зближення і самовдосконалення на якісно новому рівні. Тому здійснення дослідження з питань, що є актуальними не тільки в українському, а й зарубіжному праві є необхідним, особливо в умовах коли Україна прагне стати повноправним членом європейського співтовариства.

Стан опрацювання цієї проблематики. Загальні проблеми доказування у господарському судочинстві досліджували такі вчені, як О.А. Белянич, А.А. Бутирський, О.П. Подцерковний, В.В. Резнікова, Б.Г. Розовський, Т.В. Степанова та інші поважні вчені. Водночас, в умовах євроінтеграційних підходів актуалізується необхідність дослідження особливостей тягаря доказування у господарському судочинстві. Як видається, таке дослідження дасть змогу удосконалити господарське процесуальне законодавство та судочинство.

Метою статті є виявлення та здійснення аналізу проблем теоретичного та прикладного характеру, які виникають під час доказування, у тому числі визначення тягаря доказування.

Виклад основного матеріалу. Питання про зміст обов'язків із доказування і правила їх розподілу у судовому процесі є одним із важливих у науці процесуального права. У науковій літературі вчені використовують одночасно поняття «обов'язок доказування» та «тягар доказування». Тягар доказування походить від латинського вислову *onus probandi* та використовується у зако-

нодавстві і практики європейських країн (*burden of proof*) на відмінність від українського законодавства, де використовується поняття «обов'язок доказування». У науковій літературі вчені застосовують поняття «тягар доказування» як синонім «обов'язку доказування».

Обов'язок із доказування слід розуміти як закріплену в процесуальному та матеріальному законодавстві міру належної поведінки особи, що бере участь у судовому процесі, із збирання та надання доказів для підтвердження свого суб'єктивного права, що має за мету усунення невідомості, яка виникає у правовідносинах, якщо неможливо достовірно з'ясувати обставини, які мають значення для справи. Поняття «обов'язок доказування» означає міру належної поведінки, порушення якої може приводити до застосування заходу відповідальності. У той же час невиконання тягаря доказування не може бути підставою для застосування будь-яких санкцій, а веде до негативних наслідків у вигляді визнання певної обставини недоведеною та отримання учасником справи негативного судового рішення. В умовах наближення українського законодавства до європейського та уніфікації термінів, більш вдалим є використання терміну «тягар доказування».

Згідно ст. 74 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень [1]. Докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Обов'язок сторони довести обставини справи, на які вона посилається не відображає сутність відносин, що виникають при доказуванні. Сторона може взагалі нічого не доказувати спираючись на принципи диспозитивності та змагальності, проте у цьому випадку ні матеріальні, ні процесуальні інтереси не будуть забезпечені. Сторона, яка бажає виграти справу, повинна довести обставини, на підставі яких вона базує свої вимоги чи заперечення. Саме в цьому випадку на ній лежить тягар доказування.

Важливим елементом змагальності процесу є стандарти доказування - спеціальні правила, якими суд має керуватися при вирішенні справи. Ці правила дозволяють оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування і наскільки вони змогли переконати суд у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою [2].

Відповідно до ст. 79 ГПК України наявність обставини, на яку сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, вважається доведеною, якщо докази, надані на підтвердження такої обставини, є більш вірогідними, ніж докази, надані на її спростування [1]. Питання про вірогідність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання.

Стандарт доказування «вірогідності доказів», на відміну від «достатності доказів», підкреслює необхідність співставлення судом доказів, які надає позивач та відповідач. Тобто, з введенням в дію нового стандарту доказування необхідним є не надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати їх саме ту кількість, яка зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу. Слід зауважити, що Верховний Суд в ході касаційного перегляду судових рішень неодноразово звертався загалом до категорії стандарту доказування та відзначав, що принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи. Цей принцип передбачає покладання тягаря доказування на сторони. Одночасно цей принцип не передбачає обов'язку суду вважати доведеною та встановленою обставину, про яку сторона стверджує. Така обставина підлягає доказуванню таким чином, аби задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний (постанови Верховного Суду від 02.10.2018 у справі № 910/18036/17, від 23.10.2019 у справі № 917/1307/18, від 18.11.2019 у справі № 902/761/18, від 04.12.2019 у справі № 917/2101/17, від 25.06.2020 у справі № 924/233/18). Аналогічний стандарт доказування застосовано Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц [2].

Слід підкреслити, що такий підхід повністю відповідає судовій практиці Європейського суду з прав людини. У рішенні у справі «Дж. К. та інші проти Швеції» визначено, що у цивільних справах закон не вимагає високого стандарту; скоріше цивільна справа повинна бути вирішена з урахуванням «балансу вірогідності». ... Суд повинен вирішити, чи являється вірогідність того, що на підставі наданих доказів, а також правдивості тверджень заявника, вимога цього заявника заслуговує довіри» [3].

У країнах англо-американської правової системи визначають наступні стандарти доказування: 1) «поза розумним сумнівом» (beyond reasonable doubt) – найбільш високий стандарт доказування, що застосовується для вирішення кримінальних справ. Метою доказування є достовірність як найвищий ступінь ймовірності [4, с. 13]; 2) «баланс ймовірностей (вірогідностей)» (balance of probabilities), або його аналог у США – стандарт «переваги доказів» (preponderance of evidence) – застосовується у цивільному та господарському судочинстві і означає, що слід довести, що факт скоріше був, аніж не був. Суд посилається не тільки на своє внутрішнє переконання, а також на певні зовнішні орієнтири, які дадуть можливість зробити висновок, що певний факт

є більш ймовірний [5, с. 326]; 3) «чіткі та переконливі докази» (clear and convincing evidence) – так званий проміжний стандарт доказування між попередніми двома. Задля відповідності даного стандарту, докази повинні встановлювати значно більшу, ніж 50% вірогідність. Цей стандарт застосовується щодо позовів, у яких суд або законодавець вирішили, що для отримання рішення на свою користь сторона повинна подати більше, ніж звичайну кількість доказів [6, с. 122–128]; «гнучкий стандарт» (flexible standard) – стандарт може змінитися залежно від виду судочинства; «підхід апріорної вірогідності» (prior probability approach) – стандарт залишається без змін, проте ступінь (кількість та якість) необхідних доказів змінюється залежно від серйозності обставин [7, с. 25–36].

Верховний Суд підкреслює, що за загальним правилом обов'язок (тягар) доказування певних обставин покладається на особу, яка посилається на ці обставини. Доказування полягає не лише в поданні особами доказів, а й у доведенні їх переконливості. Розподіл між сторонами тягаря доказування визначається предметом спору [8].

Англійська юриспруденція розуміє під тягарем доказування: по-перше, спеціальний обов'язок представлення доказів, учасником, який несе ризик від вирішення питання, якщо не доведе свого бачення питання; по-друге, обов'язок сторін надавати докази на початку справи чи в будь-який момент. Збір доказів – виключне право й обов'язок сторін. Суддя розглядається як посередник, який повинен спостерігати за чесною грою між двома змагальними сторонами [9].

Виконання обов'язків із доказування починається задовго до судового засідання. В англійському процесі існує тривала процедура досудового розгляду, іменована «pleading». Факти, на які є посилання, мають бути викладені заздалегідь у змагальних паперах. Кожна сторона може вимагати, щоб інша сторона оголосила про всі докази, що знаходяться в її розпорядженні, і відносяться до предмету спору. Ця вимога виконується шляхом складання списку всіх документів, що стосуються справи, і принесення присяги в тому, що цей список є вичерпним. Кожна сторона має надати іншим учасникам справи можливість ознайомитися з усіма документами, перерахованими в списку, і одержати з них копії [10].

Наступний крок в здійсненні тягаря доказування полягає у зверненні до баристера за консультацією про докази (advice on evidence). П. Арчер підкреслює, що консультація про докази, можливо, є найбільш важливим етапом підготовки справи. Значний відсоток справ визначається до того, як сторони звертаються до суду, залежно від того, як вони підготували свої докази. У судовому засіданні позивач повинен представити докази, достатні для того, щоб зробити своє твердження найбільш ймовірним висновком. Якщо позивач

не достатньо обґрунтував своє бачення, адвокат відповідача може звернутися до судді з поданням про те, що йому нема чого заперечувати. Це означає, що позивач не представив переконливих доказів на свою користь. Якщо суддя погодиться з цим поданням, розгляд закінчується і рішення виноситься на користь відповідача. Якщо суддя відхилить подання, то рішення негайно виноситься на користь позивача [11].

У господарському судочинстві України з огляду на принцип змагальності сторони, якщо вони бажають ухвалення рішення на свою користь, зобов'язані надати суду юридичні факти, що мають істотне значення для справи; вказати чи надати докази, що підтверджують ці факти; а також здійснити інші передбачені законом процесуальні дії, спрямовані на те, щоб переконати суд у своїй правоті. При цьому такі обов'язки варто віднести до різних процесуальних інститутів. По-перше, обов'язок вказати в позовній заяві підстави вимог і докази, що їх підтверджують (ст. 162 ГПК України); по-друге, обов'язок надати докази підстав позову при підготовці справи до розгляду (ст. 74 ГПК України); по-третє, здійснення дій, що становлять процесуальні права осіб, які беруть участь у справі. Їх реалізація забезпечує наповнення справи фактичним і доказовим матеріалом (ст. 42 ГПК України). З цією метою доречним є використання у законодавстві України поняття «розкриття доказів», під яким розуміється обов'язок кожної особи, що бере участь в справі, розкрити докази, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, перед іншими особами – учасниками справи, до початку судового засідання.

Висновки. На підставі зробленого дослідження можна зробити висновок, що процес доказування є важливим етапом судового розгляду, що створює необхідні процесуальні умови для вирішення справи й ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення. Тягар доказування визначається, тим, що має публічний характер, правила зазначені у правових нормах законодавцем. Загальна формула закладена у процесуальних нормах, а специфічні правила - у нормах господарського та/або цивільного права. Спеціальні правила з доказування враховують специфіку тих чи інших відносин, особливості встановлення і фіксації фактів, а також суб'єктного складу правовідносин. Таким чином, в основі тягара доказування лежать імперативні норми, що забезпечують строгий порядок процесуальної діяльності. Ці правила спираються на принципи верховенства права, справедливості, законності, вірогідності доказів та змагальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
2. Рішення господарського суду Кіровоградської області від 27.01.2022 у справі № 912/3141/21. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/102853699/>.
3. Постанова Європейського суду з прав людини «Дж. К. та інші проти Швеції» від 23.08.2016 р. № 59166/12. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-165442%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-165442%22]}).
4. Степаненко А.С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2017. 22 с.
5. Бут І.О. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 трав. 2020 р.* / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 2. С. 324–327.
6. Рябченко Ю.Ю. Стандарт доказування: досвід застосування та перспективи запровадження. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 122–128.
7. Стоян А.В. Триступенева градація стандартів доказування в адміністративному процесі. *Форум права*. 2021. № 1. С. 25–36.
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04.07.2019 у справі 908/1932/18. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kgs_vp_vid_04_07_2019_roku_u_spravi_908_1932_18/.
9. Denning A. Presumptions and Burdens. *The Law Quarterly Review*. 1945. Vol. 61, № 244. P. 379–380.
10. Pleading. *Politics, Law & Government*. URL: <https://www.britannica.com/topic/pleading>
11. Archer P. English judicial system. Harmondsworth, England : Penguin Books, 1963. 292 p.